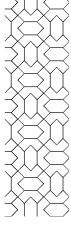

CITATION

Ali ARSLAN, "İbn al-Akfânî's (d. 749/1348) Classification of Sciences and Hadith Science in His Classification" *Bozok University Journal of Faculty of Theology [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) pp. 15-39.

İBNÜ'L-EKFÂNÎ'NİN (Ö. 749/1348) İLİMLERİ TASNİFİ VE BU TASNİFTE HADİS İLMİ

Ibn al-Akfânî's (d. 749/1348) Classification of Sciences and Hadith Science in His Classification

Ali ARSLAN

Doç. Dr.,

Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü.

Assoc. Prof.,

Zonguldak Bülent Ecevit University Faculty of Theology, Department of Basic Islamic Sciences.

arсланaligarabuk@gmail.com, Orcid: 0000-0003-1085-9604.

Öz

Müslümanlar, tercüme faaliyetleri yoluyla farklı kültürlerle ait ilmî birikimle tanışmışlardır. Bu yeni durum İslâm'ın "ilim" kavramına yüklediği anlamı da etkilemiştir. Bu etki neticesinde "ilim" kavramı felsefî ilimleri de kapsayacak bir şekilde genişlemiştir. İlimlerin tasnifi konusunda filozoflar tarafından yapılan çalışmaların benzeri, İslâm âlimlerince de yapılmaya başlamıştır. Bu tasniflerde ilimlerin ilgi alanları ve hudutları belirlenmeye gayret edilmiştir. Böylelikle ilimler arasındaki ilişkiler ortaya çıkarılmıştır. Bu konudaki önemli çalışmalardan biri de çok yönlü bir âlim olan İbnü'l-Ekfânî'ye (ö. 749/1348) aittir. O, yaptığı tasnifte kendinden önceki çalışmalardan istifade etmiş ve onlara göre daha detaylı bir tasnif ortaya çıkarmıştır. Müellif bu çalışmasında ayrıca, hakkında bilgi verdiği ilimlerle ilgili literatüre de yer vermiştir. İlimlerin tasnifi, geçmişte âlimlerin önemle üzerinde durdukları bir konu olmakla birlikte günümüzde gereken ihtimamı gördüğünü söylemek biraz zordur. Dolayısıyla İbnü'l-Ekfânî ve ilimleri tasnifi de aynı derecede sınırlı sayıda çalışmaya konu olmuştur. Çalışmamızda onun bu konudaki en önemli eseri olan İrşâdü'l-kâşîd çerçevesinde ilim tasnifi ve bu tasnifte hadîs ilmine verdiği yer gösterilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Hadîs, İlimlerin Tasnifi, İbnü'l-Ekfânî, İrşâdü'l-kâşîd, Nevâmîs.

Abstract

Muslims got acquainted with the scientific knowledge of different cultures through translation activities. This new situation also affected the meaning Islam attributed to the concept of "science". As a result of this effect, the concept of "science" has expan-

KAYNAKÇA

Ali ARSLAN, "İbnü'l-Ekfânî'nin (Ö. 749/1348) İlimleri Tasnifi ve Bu Tasnifte Hadîs İlimi" *Bozok Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi [BOZİFDER]*, 18, (2020/18) ss. 15-39. **Makale Geliş T.:** 08.08.2020 **Kabul T.:** 20.10.2020 **Makale Türü:** Araştırma Makalesi.

ded to include philosophical sciences. Like to the work done by philosophers on the classification of sciences, Islamic scholars have started to do so. One of the important works on this subject belongs to Ibn al-Akfânî (d. 749/1348), a versatile scholar. In his classification, he benefited from the previous classification studies and created a more detailed classification according to them. The author also included the literature on the sciences he gave information about in this work. Although classification of sciences is a subject that scholars have emphasized in the past, it is a little difficult to say that it sees the necessary attention today. Thus, the subject of Ibn al-Akfânî and his classification of sciences has been subject to an equally limited number of studies. In our study, the most important work in this subject, the classification of science within the framework of *Irshâdu'l-qâşid*, and the place he gives to the science of *hadith* in this classification are shown.

Keywords: *Hadith*, the Classification of the Sciences, Ibn al-Akfânî, *Irshâdu'l-qâşid*, Nawâmîs.

Giriş

Asıl adı Ebû Abdillâh Şemsüddîn Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî es-Sincârî olan İbnü'l-Ekfânî (ö. 749/1348), başta tıp, fizyonomi, mineroloji gibi ilimler olmak üzere, felsefe, matematik, edebiyat, tarih alanlarında iyi yetişmiş bir âlimdir. Musul'un batı bölgesinde bulunan Sincâr şehrinde dünyaya gelmiştir. Eğitim hayatına aynı zamanda kadılık görevi yapan babasından aldığı derslerle başladığı muhtemeldir. Fakat onun hayatının önemli bir kısmı Mısır'da geçmiştir. Kâhire'de derslerine devam ettiği kişilerin başında muhaddis ve fakih olan İbn Seyyidünnâs (ö. 734/1334) gelmektedir. Müellif Mısır'da ortaya çıkan tâun salgınında 749/1348 yılında vefat etmiştir.¹

Tıp, fizyonomi ve mineroloji alanlarında eserleri bulunan İbnü'l-Ekfânî'nin önemli eserlerinden biri de *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid*'dir. Eser ansiklopedik tarzda yazılmıştır. Eserde İslâm ilimleri ve bu ilimlerin ortaya çıkış tarihi hakkında kısa bilgiler verilmiş ve bu ilimlerin tasnifi yapılmıştır. Müellifin bu eserinde özellikle İbnü'n-

¹ Takıyyüddîn Ahmed b. Ali el-Makrîzî, *el-Mukaffa'l-kebir*, thk. Muhammed el-Ya'lâvî (Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1427/2006), 5: 46-48; İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2000), 21/22-24; Şükran Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî'nin İkmâlu's-siyâse fi ilmi'l-firâse adlı eseri", *Divân -İlmî Araştırmalar*, 10/1 (2001), 227-228; Cahid Şenel, "İbnü'l-Ekfânî'nin 'İrşâdü'l-Kâşid'ı ve 'Nevâmîs'in İlimler Sınıflandırması Literatüründe Yer Edinme Süreci", *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları*, 29 (2016), 189-193.

Nedîm'in (ö. 385/995 [?]) *el-Fihrist*'ini takip etmesi, kendinden önceki tasnif çalışmalarından etkilendiğini göstermektedir.

Bilindiği üzere ilimlerin tasnifi konusu özellikle filozofların üzerinde durdukları önemli bir çalışma alanıdır.² İbnü'l-Ekfânî de kendinden önceki filozoflar tarafından yapılan tasnif çalışmalarına bu eseriyle katılmıştır. O, ayrıca Fârâbî (ö. 339/950) tarafından yazılan *İhşâ'ül-'ulûm* ve daha sonra yine İbn Sînâ (ö. 428/1037) tarafından kaleme alınan *Kitâbu'l-hudûd*'dan da istifade etmiştir.³ İbnü'l-Ekfânî'nin bu eseri hem sonra yazılmıştır hem de daha sistematik ve kapsamlıdır. Onun kitabının bir başka önemli özelliği ise tanıttığı her bir ilim için, ilgili eserlerin bir listesini vermiş olmasıdır.

İbnü'l-Ekfânî eserine, mukaddime ile başlamaktadır. Bu mukaddime o öncelikle, insanın saadeti ebediyyeye ulaşmasına vesile olan ilmi öğrenmeye muhtaç olduğunu belirtmektedir. Ayrıca o, bu eserini yazma amacının, ilimlerin nevilerini beyan etmek olduğunu bildirmektedir. Peşinden iki başlık altında, ilim ve âlimlerin şerefine ve eğitim-öğretim tarifi ile eğitim-öğretimin iyi bir şekilde yapılabilmesi için gerekli şartları ihtiva eden farklı konulara değinmektedir. Daha sonra ilimleri tasnifte kullandığı metodu anlatıp, ilimleri nazarî ve amelî olarak iki başlık altında sınıflandırmaktadır.⁴

Bilindiği üzere bu tasnif yeni değildir. İlimlerin konuları birbirinden birçok noktada farklı olduğundan, ilimler arasındaki irtibatın tam olarak anlaşılabilmesi ilk çağlardan itibaren özellikle felsefede önemli bir araştırma konusu olmuştur.⁵ Nitekim İslâm felsefesi üzerinde ciddi anlamda etkisi olan, ilkçağ Yunan felsefe ve ilmîni en yüksek noktaya çıkaran, kendi asrındaki ilimleri sınıflandıran Aristo (m.ö. 384-322) da benzeri bir tasnif yapmıştır. Bundan dolayı Aristo, konu, amaç, metot ve eğitim-öğretim açısından ilimleri sınıflandıran ilk filozof olarak ka-

² Bk. Mehmet Emin Özafşar, "Hadis İlminde Alan Evrilmesi", *İslâmiyât* 4 (2003), 111-113; Ömer Türker, "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi", *Sosyoloji Dergisi* 3/22, (2011), 539-544.

³ İhsan Fazlıoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", 21/22-24.

⁴ İbnü'l-Ekfânî Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî, *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid*, thk. Abdü'l-mün'im Muhammed Ömer (Kâhire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.), 91-107.

⁵ İlimlerin tasnifi konusundaki literatür için bk. Halis Demir, "İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi", *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran/2019), 51-66.

bul edilmektedir. O ve daha sonra onun peşinden giden âlimler ilimleri, nazarî, amelî ve üretime dayalı ilimler şeklinde üç başlık altında işlemişlerdir.⁶ İbnü'l-Ekfânî de bu konuya değinerek kendi asrındaki ilimleri sınıflandırmıştır.

Söz konusu eserde altmış ilim dalı ile ilgili olarak yazılmış dört yüz civarında kitaba işaret edilmektedir. Bu kitaplar ise muhtasâr (başlangıç), mutavassıta (orta seviye) ve mebsûta (ileri seviye) başlıkları altında sıralanmıştır.⁷ Bu açıdan bakıldığında, eserde aynı zamanda pedagojik esasların da gözetildiğini söylemek mümkündür. Bu sayede eser bibliyografik bir karaktere de sahip olmuştur. Örnek olarak verilen eserler Mısır bölgesinde milâdî on dördüncü yüzyılda yaygın olan kitaplardan oluşmaktadır. Eserde yaklaşık 190 âlimin ismi geçmektedir. Bunlardan dokuz tanesi Yunanlıdır. Altmış tanesi ise o asırda henüz hayatta olan âlimlerdir. Eser kendinden sonra bu alanda yapılan çalışmalar için de vazgeçilmez bir kaynak olmuştur. Mesela Memlûklüler dönemi önemli âlimlerinden, tarihçi ve münşî Kalkaşendî (ö. 821/1418) *Şubhu'l-a'sâ fi şmâ'ati'l-inşâ* isimli eserinde, Osmanlı dönemi âlimlerinden Taşkoprizâde (ö. 968/1561) *es-Sâ'âdetü'l-fâhire fi siyâdeti'l-âhire* ve *Miftâhu's-sâ'ade ve mişbâhu's-siyâde fi mevzü'âti'l-ulûm* isimli eserlerinde İbnü'l-Ekfânî'nin bu eserinden istifade etmişlerdir.⁸

Bu çalışmada *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid* çerçevesinde İbnü'l-Ekfânî'nin ilimleri tasnifi ve bu tasnif çerçevesinde hadîs ilmine nasıl yer verdiği üzerinde durulacaktır. İlimler tasnifi ile ilgili literatür üzerine yapılan çalışmalarda da belirtildiği üzere Fârâbî ve İbn Sînâ gibi âlimlerin bu konudaki eserleri üzerine çalışmalar fazla olmakla birlikte, İbnü'l-Ekfânî gibi âlimlerin bu alandaki görüşleri ile ilgili araştırmalar daha azdır.⁹

⁶ Aristoteles, "Metaphysics", *The Complete Works of Aristotle*, ed. Jonathan Bames (Princeton: Princeton University, 1995), 2: 1619-1620.

⁷ Örnek için bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 111.

⁸ Fazlîoğlu, "İbnü'l-Ekfânî", 21/22, 23.

⁹ Bu konudaki çalışmaların azlığı ile ilgili olarak bk. Halis Demir, "İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi", 79.

1. İbnü'l-Ekfânî'nin Kitabını Yazma Amacı ve İlmin Şerefi

İbnü'l-Ekfânî, kitabını yazma amacı olarak, insanoğlunun kendi beşerî yönünü tekmîl etmeye ihtiyaç duymasını göstermektedir. Ona göre beşerî yön, nazarî ve amelî kuvveleri bakımından beraberce tekmîl edilmelidir. Çünkü bu, saadeti ebediyeye vesiledir. Hakka inanmak ve hayır işlemek için, eşyanın hakikatlerini olduğu gibi bilmeye ihtiyaç vardır. Bunun için hakikatlerin bilgisini elde etmemizi sağlayan, faziletlerle ne kastolunduğunu beyan eden ve rezilliklerden bizi koruyan ilmi öğrenmemiz gerekir. O, bu amaçlarla kitabını yazdığını ifade ettikten sonra da ilimleri tasnif ettiğini belirtmektedir. Bu kitabı okuyanların, her bir ilmin halini ve diğer ilimlerle olan irtibatını öğrenmesi, ilimler arasında kıyas yapıp en faziletlisini seçmesi gibi başka yönlerden bu kitaptan istifade etmelerini amaçlamıştır.¹⁰

İbnü'l-Ekfânî, ilmin ve âlimlerin şerefi konusunda bazı hususlara temas etmektedir. Aslında o bu konunun çok net olduğu ve bundan dolayı da bu konuyu çok uzatmaya gerek olmadığı kanaatindedir. Ona göre ilmin şerefi için şu hususlar kâfidir: Allah Teâlâ'nın kendini bu sıfatla vasıflaması, peygamberlerine ilim vermesi, evliyaya hâs kılması, ma'rifetu'llâha vesile kılması, ebedî hayata sebep kılması, vb. O, bu hususlara delil olarak bazı âyetlere de işaret etmektedir: "Allah O'dur ki yedi göğü ve yerden de onlar kadarını yarattı. Emir bunlar arasında iner ki Allah'ın her şeye kâdir olduğunu ve Allah'ın bilgisinin her şeyi kuşattığını bilirsiniz."¹¹ "Kulları içinde Allah'tan ancak âlimler korkar."¹² "İşte biz bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilenler düşüncü anlayabilir."¹³ "Bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?"¹⁴

O, insanın bir şey öğrenmediği müddetçe bi'l-kuvve insan, ilim sahibi oldukça da bi'l-fiil insan olduğunu belirtmektedir. Ona göre tam bir cehâlet içinde olanlar da hayvan seviyesindedirler. Nitekim bu duruma işaret eden âyette şöyle buyurulmaktadır: "Yoksa sen onların çoğunun

¹⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 91-92.

¹¹ Talâk, 65/12.

¹² Fâtır, 35/28.

¹³ Ankebût, 29/43.

¹⁴ Zümer, 39/9.

(söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar.”¹⁵

Ahlâk ilminde; ilim, şecâat, iffet ve adalet olarak dört ana faziletin belirlendiğini ifade eden müellif, bunların içinde de en şereflişinin ilim olduğunu belirtmektedir. Ona göre ilim haricindeki diğer özellikler bazı hayvanlarda da bulunabilirken, ilim sadece insanlarda ve meleklerde bulunur. İlimlerin hepsi bu şereften pay almakla birlikte, aralarında derece farkı vardır. Yine ilimler içinde zararlı olan ilim yoktur, özünde hepsi faydalıdır. Cehâlet ise zararlıdır. Fakat ilimde ve âlimde bulunması gereken şartlara riâyet edilmeyince, bazı ilimler zararlı veya faydasız olarak görülebilir. Her ilmin bir sınırı, her âlimin de dikkat etmesi gereken hususlar vardır. Mesela tıp ilminin bütün hastalıkları tedavi ettiği sanılır, fakat böyle değildir. İlimlerin gayesi maddî kazanç sağlamak değil, hakikate ulaşmak ve ahlâkı güzel hale getirmektir. Bu itibarla meslek sahibi olmak için ilim öğrenen kişi gerçek âlim değil, sadece âlime benzeyen birisidir.¹⁶

2. İbnü'l-Ekfânî'nin İlimleri Tasnifi

“İlim” kelimesinin ifade ettiği anlam, İslâm düşünce tarihinde -özünde bir değişiklik olmamakla birlikte- bazı farklılıkları da içinde barındırmıştır. İlk zamanlar vahiy yoluyla gelen bilgi ve Resûlullah'tan (s.a.s.) nakledilerek sonraki nesle ulaştırılan haberler anlamında kullanılırken, ilerleyen devirlerde fıkıh, kelâm gibi ilimler de kastedilmeye başlanmıştır.¹⁷ Felsefî eserlerin tercüme edilmesiyle birlikte ilim ve ilimlerin sınıflandırılması üzerine yapılan çalışmalar ise ayrı bir boyut kazanmıştır. Hicrî üçüncü asırda başlayan ilimlerin tasnifi ile ilgili çalışmaların ilki, Câbir b. Hayyân (ö. 200/815) tarafından gerçekleştirilmiştir. O, *Kitâbu'l-hudûd* isimli risâlesinde, ilimleri dinî ve dünyevî olarak ikiye ayırmıştır.¹⁸ Yukarıda da işaret edildiği üzere daha sonra

¹⁵ Furkân, 25/44.

¹⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 94-96.

¹⁷ Ali Arslan, *Hadis İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak “Haber” Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadis Usûlü Eserlerinde İncelenmesi* (Ankara: İlahiyât Yayın, 2019), 15-51.

¹⁸ Câbir b. Hayyân, “*Kitâbu'l-hudûd*”, *Muhtâru resâil-i Câbir b. Hayyân*, nşr. Paul Kraus (Kâhire: Mektebetü'l-hancı, 1935), 100-101.

Kindî (ö. 252/866 [?]),¹⁹ Fârâbî (ö. 339/950)²⁰ ve Âmirî (ö. 381/992)²¹ gibi âlimlerle bu gelenek devam ettirilmiştir. Bu filozoflardan sonra gelen İbnü'l-Ekfânî'nin ilimleri tasnifi ise öncekilerden etkilenmekle birlikte, İslâmî ilimlerin hemen her alanındaki en temel eserlerin yazımının tamamlanmasından sonra yapılmış olması hasebiyle daha bir önem arz etmektedir.

İbnü'l-Ekfânî ilimleri kendi içinde ikiye ayırmaktadır. Buna göre ilimler, bizzat kendisi kastolunanlar (kendisi için öğrenilen) ve böyle olmayanlar (başkasına vesile olanlar) diye iki kısımdır. Birinci kısımdakiler, hikemî ilimlerdir. O, hikmet kelimesi ile insanın gücü miktarınca, nazarî ve amelî kuvveleri (güçleri) bakımından nâtık nefsi kemâle erdirmesini kastetmektedir. Nazarî olan, mevcûdât ve onların halleri hakkındaki bilgilerde, yakînî itikâda sahip olmakla meydana gelir. Amelî olan ise, faziletleri elde etme ve rezilliklerden uzaklaşma vasıtasıyla nefsi tezkiye etmekle gerçekleşir. İkinci kısımdakiler, bizzat kendisi için öğrenilmeyen, başkalarına vesile olan âlet ilimleridir. Bunlar ise manalar için olan mantık; lafız ve yazılar vasıtasıyla manalara ulaşmaya vesile olacak konularda da edebiyat ilmidir.²² İbnü'l-Ekfânî dil ilmi ile ilgili olarak ise önemli bir noktaya işaret etmektedir. Ona göre lügat, tasrîf, meânî, beyân, bedî', arûz, kâfiye, nahiv, kitâbet ve kıraat kaideleri gibi on ilimden müteşekkil olan edebiyat ilmi, sadece Arapçaya mahsus bir ilim değildir. Bilakis diğer milletlerin lügatlerine de şâmindir.²³

Hikemî ilimleri nazarî ve amelî diye iki kısma ayıran İbnü'l-Ekfânî, nazarî olanları a'lâ, evsât ve ednâ olarak üç başlık altında incelemekte-

¹⁹ Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh el-Kindî, *Felsefî Risâleler*, çev. Mahmud Kaya (İstanbul: 1994), 159-163.

²⁰ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî et-Türki, *İlşâ ü'l-ülûm*, nşr. Osman Muhammed Emîn (Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1949), 43-113.

²¹ Ebü'l-Hasan el-Âmirî, *el-İlâm bi-menâkıbi'l-İslâm*, nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb (Riyâd: Dâru'l-isâle, 1108/1988), 80-81; Ali Arslan, "Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri", *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (Haziran 2020), 114-115; Ali Arslan, "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmi ve Hadis Âlimleri (Âmirî (ö. 381/992) Örneği)", *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7/1 (Haziran 2020), 372-380.

²² İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 106.

²³ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 109.

dir. Bu ilimler de sırasıyla şunlardır: metafizik (ilm-i ilâhî), matematik (ilm-i riyâzî) ve fizik (ilm-i tabîî). Eğer bir ilimde üzerinde inceleme yapılan husus maddî ve cismânî olmayan şeyler ise o ilim, ilm-i ilâhî; zihinde veya zihin dışında olan maddî şeyler ise o ilim, ilm-i tabîîdir. Eğer sadece zihinde maddiyâttan ayrı düşünülebilen ve zihin dışında ise maddeden ayrı olması mümkün olmayan konuları inceleyen ilim ise ilm-i riyâzîdir. Riyâzî ilimler de hendese, hey'et, aded ve mûsikî olmak üzere dört tanedir. Amelî hikmet ilimleri de siyaset, ahlâk ve tedbîru'l-menzil (ev idaresi) olarak üç kısma ayrılır. Siyaset âmmenin işleriyle, ahlâk tek bir şahsın işleriyle ve ev idaresi de tek bir şahsın diğer hususî işleri ile de ilgilenen ilimdir. Bu anlatılanlar aslî ilimlerdir, diğerleri ise fer'îdir.²⁴

Bir ilme hakikî ilim denilebilmesi için kendisinde mutlaka bulunması gereken özellikleri sayarken İbnü'l-Ekfânî, kendi muâsırı Cildekî'nin (743 (1342-43) veya 762 (1360-61)) *el-Burhân fî esrâri ilmi'l-mîzân* isimli eserinden istifade etmiştir. Ona göre hakikî ilim için mutlaka mevzu (konu), mebâdî (ilmin ilkeleri), mesâil (ilmin problemleri) ve gayesi bulunmalıdır. İbnü'l-Ekfânî bunlar içinde özellikle mevzu üzerinde durmaktadır. Çünkü mevzu, bir ilmi diğerlerinden ayıran konu ve o ilmi ilim yapan en önemli husus olup, o ilmin sınırlarını belirler. Mevzunun tarifini ise, o ilme ait arazların durumlarının araştırılması olarak yapmaktadır. Yani mevzu, o ilimde araştırılan asıl şeydir. Bu araştırılan mevzu küllî olduğunda o ilim asıl, cüzî olduğunda ise fer' olur. Mesela tıp ve tabiat ilmi gibi. Tıp ilmi sadece sıhhatli olup-olmamak bakımından insan cismini inceler.²⁵ Bu itibarla da mutlak olarak bütün cisimleri inceleyen tabiat ilminin altındadır. İbnü'l-Ekfânî eserinde, bu ilimlerden sadece küllî ilimlerin mevzularından bahsedeceğini özellikle vurgulamaktadır.²⁶ Böylelikle o, eserinde hakkında bilgi verdiği ilim dallarının belli başlı ana konularına ve o alanda yazılmış ilgili eserlere

²⁴ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 107-108.

²⁵ Tıp ilmi ve Tıbb-ı Nebevî hakkında ayrıca bk. Veli Aba, *Tıbb-ı Nebevî -Kaynağı ve Bağlayıcılığı* (İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019), 20-50.

²⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 108.

değınmiş olup, aynı zamanda kendinden önceki tasniflerden istifade etmekle birlikte, daha derli toplu bir ilimler tasnifi yapmıştır.

Burada şu hususa da işaret etmek gerekmektedir. İslâm tarihi boyunca bir kısmına yukarıda da işaret edildiği üzere ilimler tasnifi, ilimlerin birbiri ile irtibatı konusu, Osmanlı Devleti'nin son devirlerinde daha canlı olmak üzere ilgi duyulan bir alan olmuştur.²⁷ Fakat günümüz araştırmalarının bu seviyede olduğunu söylemek zordur. İlimlerin tasnifi ile eğitim-öğretim müfredatı ve anlayışı üzerinde de doğrudan bir etkilenme olduğu ise aşikârdır.

3. İbnü'l-Ekfânî'nin İlimler Tasnifinde İlm-i İlâhî (Metafizik)

İbnü'l-Ekfânî, ilm-i ilâhîyi (metafizik) ilimlerin temeli olarak görür. Ona göre kim bu ilmin hakikatlerine tam vâkıf olursa, büyük bir başarı elde etmiştir. Yine bu ilmi elde edemeyenler de büyük bir hüsrân içindedirler. Bu ilme duyulan ihtiyaç çok fazla olduğundan dolayı da, ona ulaşma yolları farklıdır. Bazıları bu ilme, bahs (araştırma) ve nazar yöntemiyle ulaşmaya çalışırlar, bunun için de delil ve burhan ortaya koyarlar. Bunlar, reisleri Aristoteles (m.ö. 384-322) olan araştırmacı filozoflardır (hükemâ). Ona göre araştırmacıların bu yolu, öğrenmek isteyen kimse için en faydalı yoldur. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise bu ilmin mebâdisine (ilkelerine) uygun hareket etmek ve kesin burhan ortaya koymaktır. Fakat o, bu yolu tercih edenlerin azlığından da yakınmaktadır.²⁸

İlm-i ilâhîyi elde etmek için başka bir metot benimseyenler ise, riyâzetle nefsi tezkiye etme yolunu tutan nüssâk (kendilerini Allah'a adayanlar, ehl-i tasavvuf) zümresidir. Bunlar vicdândan başka delil ortaya koymazlar. İslâm milletinde bunlara sûfiler denilmektedir ki, birtakım şer'î edep ve ıstılahları vardır. Ayrıca bu iki metodu birleştiren başka bir grup daha vardır ki, bunlar bahs ve nazarla başlayıp nefsi tezkiye ile devam ederler. Böylelikle ilk iki metodu birleştirmiş olurlar. Bu

²⁷ Bu konu ile ilgili olarak bk. İsmail Kara, *Bir Felsefe Dili Kurmak/ Modern Felsefe ve Bilim Terimlerinin Türkiye'ye Girişi*, (İstanbul: Dergah Yayınları, 2005), 25-58.

²⁸ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 132-133.

metot ise Sokrat (m.ö. 399), Eflâtun (m.ö. 427-347) ve Sühreverdi'ye (ö. 587/1191) nispet edilir.²⁹

İlm-i ilâhî mevcûdâtı, taayyün, sübût, hakikatlerini tahakkuk, ona bitişen arazlar, birbiri arasındaki münâsebetler, umûmî ve husûsî olması gibi özellikleriyle, madde ve eklentilerinden soyulmuş olması yönüyle araştırır.³⁰ Bu ilmin konusu madde ve maddeye bitişen şeylerden tamamen soyutlanmış olduğundan, bu ilim “mâ ba'de't-tabâa” diye de bilinir. Rubûbiyet ilmine şâmil olduğundan “ilm-i ilâhî” diye de tabir olunur. Bu ilmin amacı insanı kemâle erdirmek ve onun saadeti ebediyyeye kavuşmasını sağlamaktır. Bunun dışındaki bütün ilimler, eğer ahiret işleri ile ilgili ise bu ilme bir vesiledir, şayet dünya geçimi ile alakalı ise bu ilme hizmetçidir. Yine diğer ilimler temel ilkelerini, ilm-i ilâhîden alır ve bu ilme ihtiyaçları vardır. Bu ilmin başka ilimlere ihtiyacı yoktur.³¹

Ehil olmadığı halde nazar metodunu tercih edenlerin ise hem kendilerini hem de başkalarını dalâlete düşüreceklerine işaret eden İbnü'l-Ekfânî, dalâlete düşen fırkalara örnekler vermektedir. Bunun peşinden ise nazardan yüz çevirenlere ve insanoğlunun acziyetini itiraf edenlere, Allah'ın peygamberler göndermekle ihsanda bulunduğunu ifade etmektedir. Allah bu peygamberlere insanların şu anda ve gelecekte ihtiyaç duyacakları şeyleri, onları faziletli kılacak ve rezillikten uzaklaştıracak hususları vahyetmiştir. Yine peygamberleri, sözlerinin doğruluğuna delil olması için çeşitli mucizelerle desteklemiştir. Bu durumu açıklayan ilme ise nevâmîs ilmi denir.³² Dolayısıyla ona göre nevâmîs ilmi, ilm-i ilâhî ile yakın irtibat halindedir. Çünkü ilm-i ilâhî, mevcûdâtın tamamını inceleyen bir ilimdir. Burada şuna da işaret etmek gerekmektedir. İbnü'l-Ekfânî dil ilimleri ve mantık hakkında bilgi verdikten sonra ilm-i ilâhîye geçmektedir. İlm-ilâhîden sonra ise ilm-i nevâmîs gelmekte, daha sonra ise ilm-i tabî ve matematik ilimlerine geçmektedir. İlm-i nevâmîse her ne kadar ilm-i ilâhî içinde işaret etmiş olsa da sanki bu ilmi, ilm-i ilâhî ile tabî ilimler arasında bir yere konumlandır-

²⁹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 134.

³⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 132.

³¹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 132.

³² İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 136.

mış gibi de durmaktadır.³³ Onun bu ilmi, nazarî-amelî ayırımın dışında tutmak gibi amacının olduğu da sezilmektedir.

4. İbnü'l-Ekfânî'ye Göre İlm-i Nevâmîs

Grekçede “kanun” anlamına gelen bu kelime Arapçada “nâmûs” olarak geçmektedir.³⁴ Kur’ân-ı Kerim’de geçmeyen kelime, vahyin başlangıcı ile ilgili bilgi veren hadîslerde geçmektedir. Bu hadîslerde Hz. Peygamber (s.a.s.) ilk vahiyle ilgili başından geçenleri eşi Hz. Hatice’ye (ö. 620) anlattığında, eşi onu amcası Varaka b. Nevfel’e götürmüş ve o da “... Musa’ya gelen nâmûs-i ekber ona da gelmiştir” demiştir.³⁵ Buhârî (ö. 256/870) bu rivâyetteki “nâmûs” kelimesini “sır sahibi” olarak açıklamakta ve kişi başkalarından sakladığı şeyleri bu kişiye bildirir diye izah etmektedir.³⁶ Bundan dolayı da nâmûs-i ekber, Cebrâil (a.s.) olarak anlaşılmıştır.³⁷ Cürcânî (ö. 816/1413) ise bu kelimeyi “Allah’ın koyduğu şeriat” olarak tarif etmiştir.³⁸ Yunan felsefe eserlerinin Arapça’ya tercüme edilmesinden sonra ise nâmûs kelimesinin “kanun” ve “ilâhî kanun” anlamı yaygınlık kazanmıştır.³⁹

İbnü'l-Ekfânî eserinde, Yahûdî ve Hristiyanlar hakkında da bilgi verdiği bölümün peşinden ilm-i nevâmîse değinmektedir. Yahûdî ve Hristiyanların bazı inanışlarına Kur’ân-ı Kerim’de işaret edildiğini belirtmekte ve onların iddialarına karşı çıkmaktadır: “Allah zalim ve inkârcıların söylediklerinden çok yücedir. Bize İslâm’ı bahşeden ve Nebî’si (s.a.s) ile bizi doğru yola ulaştıran Allah’a hamdolsun” diyerek de her ne kadar diğer dinler hakkında bilgi verse de İslâm’ı üstün tuttu-

³³ İbnü'l-Ekfânî’de ilm-i nevâmîsin konumu için bk. Şenel, “İbnü'l-Ekfânî’nin ‘İrşâdü'l-Kâsîd’i ve ‘Nevâmîs’in İlimler Sınıflandırması Literatüründe Yer Edinme Süreci”, 209.

³⁴ Fuat Aydın, “Nâmûs”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/381.

³⁵ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-Buhârî, el-Câmi’u’ş-şâhîh, nşr. Muhammed Zühêr b. Nasr (b.y.: Dâru Tavki’n-Necât, 1422/2001), “Bed’ü'l-vahy”, 3; “Enbiyâ”, 23.

³⁶ Buhârî, “Enbiyâ”, 23.

³⁷ Aydın, “Nâmûs”, 2/381.

³⁸ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî, *Kitâbu't-ta'rîfât* (Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1985), 258.

³⁹ Aydın, “Nâmûs”, 2/382.

ğunu açıkça belirtmektedir.⁴⁰ Çünkü onlar özellikle kitap ve peygamberlik müessesesi hakkında yanlış görüşlere saplanmışlardır. Bundan dolayı o, ilm-i ilâhî ile ilgili bölümde ilm-i nevâmîse işaret etmiş ve bu ilimle ilgili daha sonra daha ayrıntılı bilgi vereceğini söylemiştir. Nitekim ona göre bu ilim ile ilm-i ilâhînin arasında yakın bir ilişki vardır. Bundan dolayı da ilm-i ilâhînin peşinden, ilm-i nevâmîse geçmektedir.

İbnü'l-Ekfânî nevâmîs ilmîni, nübüvvetin ahvâli, hakikati ve ona olan ihtiyaçtan bahseden bir ilim olarak tarif etmektedir. “Nâmûs” kelimesinin de vahiy, vahyi getiren melek ve sünnet anlamlarında kullanıldığını belirtmektedir. Bu ilmin faydası ise, kendisi vasıtasıyla nübüvvetin vucûbunun, insanoğlunun varlığını devam ettirmesinde ve ahirete intikalinde şeriata duyduğu ihtiyacın açıklanmasıdır. Yine bu ilim sayesinde hak peygamberlik ile batıl davetler arasındaki fark ortaya çıkar ve peygamberlere mahsus mucizeler ile siddik ve velilere mahsus kerâmetler tanınır.⁴¹

Peygamber göndermenin, Allah'ın insanlığa bir lütfu ve rahmetinin bir tecellisi olduğunu ifade eden İbnü'l-Ekfânî, buna sebep olarak da insanların dünyevî işlerinin tamamlanması ve ahiret halinin beyan edilmesini göstermektedir. Şeriat da bundan dolayı tasdik edilmesi zorunlu olan sahih itikâdları, Allah'a yakınlaşmak için yerine getirilmesi ve devam edilmesi gerekli olan ibâdetleri, faziletli olan şeylerin emredilmesi ve reziletli olanların da nehyedilmesi gibi hususlara şâmidir. Bütün bu hususlar ise sekiz şer'î ilim altında tanzim edilmiştir ki bunlar; Kırâât, rivâyetü'l-hadîs, nebiye inzal edilmiş olan Kitab'ın tefsiri, dirâyetü'l-hadîs, usûlü'd-dîn, usûlü'l-fıkh, cedel ve fıkhıtır.⁴²

O, ilimleri bu şekilde sıralamasını, nakli esas alarak şu amaca bağlamaktadır: Bununla kastolunan ya nakil, ya nakledilen şeyi (menkûl) anlamak, ya açıklamak (takrîr), ya deliller ile onu desteklemek veya ahkâm istinbâtıdır. Eğer Resûlullah'ın Allah'tan vahiy vasıtasıyla getirdikleri nakledilirse bu, ilm-i kırâattır; peygamberden sâdır olan şeyler nakledilirse bu da, ilm-i rivâyetü'l-hadîstir. Nakledilen şeyin anlaşılması

⁴⁰ Örnek için bk. İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 151.

⁴¹ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 152.

⁴² İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 152.

(fehîm) açısından bakıldığında da, eğer Allah'ın kelâmının anlaşılması ile ilgili ilim ise, bu ilm-i tefsîrî'l-Kur'ân; şayet Resûl'ün kelâmının anlaşılması ile ilgili ilim ise, ilm-i dirâyetü'l-hadîstir. Açıklama (takrîr) bakımından ise eğer görüşlerin (ârâ') açıklaması ise bu, ilm-i usûlü'd-dîn; fiillerin (ef'âl) açıklaması ise bu, ilm-i usûlü'l-fıkhtır. Bu açıklamada (takrîr) kendisinden yardım alınan ilim ise ilm-i cedeldir, istinbât olunan ahkâmı bilmek ile ilgili ilim de, ilm-i fıkhtır.⁴³ Böylelikle o, şariat ilimlerinin nakil etrafında teşekkül ettiğine işaret etmektedir. Nitekim bunu ilgili ilimlerin tarifinde daha net bir şekilde ifade etmektedir. Mesela kırâat ilmini, Kur'ân'ın semâ-'ı muttasıl ile sabit olan lügat ve ı'rabını nakleden ilim diye tarif etmektedir.⁴⁴

İbnü'l-Ekfânî'nin tarifi kendisinden önce ilimler tasnifi konusunda önemli eser veren, aynı zamanda İslâm felsefesini terminoloji, problemler ve metot yönlerinden temellendiren meşhur Türk filozofu Fârâbî'den (ö. 339/950) biraz farklılık arz etmektedir. Fârâbî, dinî ilimleri burada olduğu gibi ayrı ayrı saymamaktadır. Fârâbî, ilimlerin tasnifini yaptığı eserlerinden biri olan *İhşâ'ü'l-'ulûm*'da ilimleri beş kısım halinde şu şekilde tasnif etmiştir: 1- Dil ilmi, 2- Mantık, 3- Matematik ilimleri (aritmetik, geometri, optik, astronomi, müzik, ağırlık ve tedbir ilmi), 4- Tabiat ve metafizik (ilm-i ilâhî), 5- Siyaset-fıkıh-keîâm.⁴⁵ O, dinî ilimlerden fıkıh ve keîâm haricinde herhangi birine yer vermemiş, onları da siyaset biliminin yanında zikretmiştir. İbnü'l-Ekfânî ise dinî ilimleri, ilm-i ilâhînin peşinde konumlandırmıştır. Diğer taraftan da eserinin son bölümlerinde amelî ilimler yani siyaset, ahlâk ve tedbîrî'l-menzil ilimleri hakkında bilgi verdiği yerde de Peygamber'in hayatının bilinmesinin önemine işaret etmiştir. Ona göre bu üç ilim hakkında, faziletli ve övülmüş idareciler gibi kişilerin hayatlarından istifade edilmelidir. Fakat bu konuda en faydalı olan, Nebî'nin (s.a.s.) sîretidir.⁴⁶ Dolayısıyla ona göre, amelî ilimler için de peygamber çok önemli bir konumdadır.

⁴³ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 152.

⁴⁴ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 152-154.

⁴⁵ Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ el-Fârâbî, *et-Tenbîh 'alâ sebîli's-sa'âde*, thk. Sahbân Halifât (Amman: 1987), 220-229.

⁴⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kāşid*, 223.

İbnü'l-Ekfânî'ye göre ilimler tasnifi, şema halinde şu şekilde gösterilebilir:

İLİMLER		
HİKEMÎ İLİMLER		ÂLET İLİMLERİ
Nazarî İlimler	Amelî İlimler	
1. Fizik	1. Ahlâk	1. Edebiyat
2. Matematik	2. Ev İdaresi	2. Mantık
3. İlm-i İlâhî (Nevâmîs):	3. Siyaset	
a. Kırâât		
b. Rivâyetü'l-hadîs		
c. Tefsir		
d. Dirâyetü'l-hadîs		
e. Usûlü'd-dîn		
f. Usûlü'l-fıkıh		
g. Cedel		
h. Fıkıh		

İslâmî ilim geleneğinde vahiy, yani nakle dayanan bilgi temel kabul edildiğinden, İslâm medeniyeti asıl manada Kur'ân ve sünneti temel alan bir medeniyettir. Bu itibarla İslâmî ilimler İbnü'l-Ekfânî'de de görüldüğü üzere, genel olarak Kur'ân ve sünnetin tespit edilmesi, anlaşılması ve günlük hayata tatbik edilmesi esas alınarak yapılmıştır. Felsefî eserlerin tercüme vasıtasıyla İslâm medeniyetine dâhil olmasıyla, bu tasnif biraz etkilenmiştir. Felsefî ilimler nazarî ve hikemî diye ikiye ayrılmış ve dinî ilimler de Fârâbî'de olduğu üzere kimilerinde siyaset ilminin altına, İbnü'l-Ekfânî'de olduğu üzere de ilm-i ilâhînin peşine yerleştirilmiştir.

5. İbnü'l-Ekfânî'nin Tasnifinde Hadîs İlmi

İbnü'l-Ekfânî yukarıdaki bölümde işaret edildiği üzere hadîs ilmini nevâmîs ilmi içerisinde saymıştır. Nevâmîs ilmini de başta nakil ve menkûlü anlamayı esas alarak tasnif etmiştir. Hadîs ilmini bu çerçevede

nakli itibarıyla ilmü rivâyeti'l hadîs, menkûlün anlaşılması itibarıyla de ilmü dirâyeti'l-hadîs ismi altında iki ayrı ilim olarak ele almıştır. Onun içinde yaşamış olduğu hicrî sekizinci asır, hadîs tarihi açısından rivâyet döneminden yaklaşık üç asır sonrasıdır. Bu dönemde genel eğitim sisteminde de bazı değişiklikler yapılmış, diğer ilimlerin öğretiminde olduğu gibi hadîs eğitiminde de kurumsallaşma başlamış, dâru'l-hadîsler faaliyete geçmiştir. Bu asırlarda rivâyet geleneği de değişmeye başlamış, tek tek hadîslerin/haberlerin naklinden ziyade rivâyet dönemlerinde tedvin ve tasnif edilen hadîs rivâyet kitaplarının nakledilmesi sürecine geçilmiştir. Böylelikle de bu kitaplardan bir kısmı otorite kazanmıştır. Hadîs ilmi ile ilgili çalışmalar da artık bu eserler çerçevesinde yapılmaya başlamıştır. Hadîs usûlü açısından bakıldığında ise, bu konudaki en temel kaynaklar bu asırlarda ortaya konulmuştur.⁴⁷ Dolayısıyla İbnü'l-Ekfânî'nin hemen öncesi dönem, cerh-ta'dil, ricâl, ihtilâfu'l-hadîs, ilelü'l-hadîs ilmi gibi alanlardaki eserler, ayrıca temel hadîs kaynaklarını cem, zevâid, şerh, etrâf ve tahrir çalışmalarının yoğun olarak yapıldığı bir dönemdir.

İbnü'l-Ekfânî'nin, hadîs ilmi ile ilgili olarak kendi devrine kadar olan ve yukarıda özet halinde işaret edilen çalışmaları da göz önünde bulundurarak bir değerlendirme yaptığı anlaşılmaktadır. Ona göre ilm-i rivâyetü'l-hadîs, kırâât ilmi ile nakle dayanması bakımından ortaktır. Bu itibarla ikisinin tarifinde aynı noktaların üzerinde durmuştur. O bu ilmi, Nebî'nin (s.a.s.) sözlerini ve fiillerini semâ-i muttasıl ile nakleden ilim diye tarif etmektedir.⁴⁸ Nitekim kırâât ilmini de benzeri şekilde tarif ettiği yukarıda görmüştü.

İbnü'l-Ekfânî, tanıttığı ilimden sonra aslında o ilim ile ilgili yazılmış eserlere işaret etmektedir. Hatta bu eserleri muhtasâr, mutavassıt ve mebsût diye de üçe ayırmaktadır. Fakat o, rivâyetü'l-hadîs ile ilgili eserleri böyle bir ayırımı tabi tutmamıştır. Hadîs rivâyet kitapları üçüncü

⁴⁷ Bk. Talat Koçyiğit, "Önsöz", *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi (Nüzhetü'n-nazar fî tavzîhi Nuhbetü'l-fiker)*, mlf. İbn Hacer el-Askalânî (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.), 6-7; Talat Koçyiğit, *Hadis Tarihi* (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977), 218-264; Ahmet Yücel, *Hadis Tarihi* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013), 139-163.

⁴⁸ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 155.

asırda büyük oranda tasnif edildiğinden ve daha sonraki dönemlerde de bazılarının otorite kazanma süreci tamamlandığından, bu eserler içinde öne çıkmış olanlara işaret etmiştir. Bu itibarla o, ilk önce sahihliği üzerinde icma edilenleri sıralamıştır. Bunlar da Buhârî (ö. 256/870) ve Müslim'in (ö. 261/875) kitaplarıdır. Bu iki kitaptan sonra da diğer meşhur sünen kitapları olan, Ebû Dâvûd (ö. 275/889), Tirmizî (ö. 279/892), Nesâî (ö. 303/915), İbn-i Mâce (ö. 273/887) ve Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'leridir. Daha sonra ise meşhur müsned eserleri gelmektedir ki bunlar da Ahmed (ö. 241/855), İbn Ebî Şeybe (ö. 235/849), Bezzâr (ö. 292/905), vb.lerinin *Müsned*'leridir. Bunlardan sonra da aynı zamanda Resûlullah'ın (s.a.s.) sîretini de içeren *Zehrû'l-ĥamâ'il* isimli eseri zikretmektedir.⁴⁹

İbnü'l-Ekfânî, hadîs rivâyet kitaplarını yukarıdaki haliyle sıraladıktan sonra, bunlardan seçilmek suretiyle sadece hadîs metinlerini ihtiva eden kitapları ayrıca zikretmektedir. O aslında bu ifadeleriyle önceden işaret ettiği kitapların hadîs haricinde de bazı bilgileri ihtiva ettiğini de belirtmiş olmaktadır. Bu kitaplardan da iki tanesine yer vermektedir. Birisi ahkâm ile ilgili hadîsleri ihtiva eden İbn Dakikûl'îd'in (ö. 702/1302) *el-İmâm* isimli eseridir. İkincisi ise terğîb ve terhîb konusunda Nevevî'nin (ö. 676/1277) tasnif ettiği *Riyâzü's-şâlihîn*'dir.⁵⁰ Böylelikle o, hadîs rivâyet kitaplarından on üç tanesine işaret etmiştir. Fakat bunların kendi içinde sınıflandırmasını yapmamıştır. O, bu son zikredilenleri sanki diğer ilimlerdeki eserleri sıralarken muhtasâr başlığı altında sıraladıkları yerine saymaktadır. Çünkü bir önceki kitaplardan seçilmiş olan ve sadece hadîsleri ihtiva eden kitaplar derken biraz bu yönüne vurgu yapmaktadır.

⁴⁹ İbnü'l-Ekfânî bu eseri İbn Seyyidinnâs'a nispet etmektedir. İbn Seyyidinnâs'ın siyer ile ilgili en meşhur eseri 'Uyûnü'l-eser fî fûnûnî'l-meğâzî ve's-şemâ'il ve's-siyer'dir. Eserdeki hadîsler bilindiği üzere senedleriyle birlikte zikredildiğinden, eser mevcut haliyle diğer siyer kitaplarından da farklılık arz etmekte, hatta hadîs kitabı özelliği taşımaktadır. İbnü'l-Ekfânî bu eseri kastetmiş olabilir. Ayrıca İbnü'l-Ekfânî'nin *Zehrû'l-ĥamâ'il* ismiyle zikrettiği eser, Suyûtî'nin kaleme almış olduğu Tirmizî'nin Şemâ'ilü'n-nebî'sinin muhtasârı olan *Zehrû'l-ĥamâ'il 'ale's-Şemâ'il* olmalıdır. Eser, *Zehrû'l-ĥamâ'il ale's-Şemâ'il*, adıyla Mustafa Aşur tarafından 1988 yılında Kâhire'de yayımlanmıştır. Bk. Erdoğan Köycü, *Muhammed b. İsmâ'il et-Tirmizî'nin Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Araştırma Yayınları, (2016), 62.

⁵⁰ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâşid*, 155-156.

İbnü'l-Ekfânî'nin tasnifte yer verdiği diğer bir hadîs ilmi ise, dirâyetü'l-hadîstir. Daha sonraki devirlerde rivâyetü'l-hadîs ilmi ifadesi ile birlikte kullanılan dirâyetü'l-hadîs ilminden bahseden ilk kişi de aslında, tespit edilebildiği kadarıyla İbnü'l-Ekfânî'dir. Dirâyetü'l-hadîs ilminde genel itibarıyla râvî ve mervînin, diğer bir ifade ile rivâyetin hem sened hem de metnin bütün hallerinin ele alındığı ilim olarak tanımı daha sonraki dönemlerde ağırlık kazanmıştır. Bu ilimde merfû, mevkûf ve maktû' rivâyetlerin sahih, hasen ve zayıf gibi durumları, ayrıca bu rivâyetlerin hadîs tahammül ve edâ yollarından hangisiyle aktarıldığı, râvîlerin halleri gibi konular araştırılmaktadır. Bu itibarla dirâyetü'l-hadîs ilmi çok geniş bir alanı kapsamaktadır ve diğer hadîs ilimleri olan cerh ve ta'dîl, garîbü'l-hadîs, ilelü'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîs, nâsih ve mensûh gibi ilimleri içine almaktadır. İlk zamanlar dirâyetü'l-hadîs ifadesi yerine, ulûmü'l-hadîs terimi gibi bazı ifadeler kullanılırken, özellikle İbnü'l-Ekfânî ile birlikte bu isim daha fazla tercih edilmiştir.⁵¹

Dirâyetü'l-hadîs ilmi ile rivâyetü'l-hadîs ilminin hangisinin daha önce ortaya çıktığı konusunda kesin bir şey söylemek veya bunları tamamen birbirinden ayırmak da biraz zor görünmektedir. Haberlerin nakli ve bu nakil esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar başta Kur'ân-ı Kerim'de ele alınmıştır.⁵² Hz. Peygamber (s.a.s.) bu konuda insanlara en güzel örnek olmuş, daha sonra ise sahâbe, haberlerin naklinde çok dikkatli davranmış, titizlik göstermiş, herhangi bir konuda şüpheye düştüklerinde Peygamber'in sağlığında bizzat kendisine müracaat etmiş, vefatından sonra da Peygamber'den duyan kimselerden semâ yoluyla almaya gayret etmişlerdir.⁵³ Bütün bu çabalar bir manada daha sonra dirâyetü'l-hadîs ilmi olarak isimlendirilen ilmin esasını teşkil etmiştir.⁵⁴

İbnü'l-Ekfânî bu ilmi, rivâyetin çeşitleri ve ahkâmı, râvîlerin şartları, mervînin sınıfları, rivâyetin manalarını ortaya çıkarmanın kendisiyle

⁵¹ İsmail Lütfi Çakan, "Dirâyeti'l-hadîs", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994),9/366.

⁵² Bk. Ali Arslan, *Hadîs İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadîs Usulü Eserlerinde İncelenmesi* (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 55-65.

⁵³ Orhan Yılmaz, *Sahâbe ve Mevkûf Hadîs*, (Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019), 30-70.

⁵⁴ Çakan, "Dirâyeti'l-hadîs", 9/366.

bilindiği ilim diye tarif etmektedir. Dirâyetü'l-hadîs'te, tefsir ilminde de ihtiyaç duyulan lügat, nahiv, sarf, me'ânî, beyân, bedi' ve usul ilmine ihtiyaç duyulur. Ayrıca nakledenlerin tarihine de vâkîf olmak gerekir. O, dirâyetü'l-hadîs kitaplarına ise şunları örnek vermektedir: Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîrî*, Hâkim'in (ö. 405/1014) '*Ulûmu'l-hadîs*'⁵⁵ (eserin meşhur ismi *Ma'rîfetü 'ulûmi'l-(uşûli'l-) hadîs*'tir) ve Hatîb'in (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si. O, bu eserlerle ilgili olarak şu hususa da dikkat çekmektedir: Bunlar giriş kitaplarıdır, yoksa bu ilimle ilgili her hususta yeterli kitaplar değillerdir.⁵⁶ O, bu ilimle ilgili tavsiye ettiği kitaplar arasında da bir sınıflandırma yapmamıştır. Fakat bu eserlerin, giriş mahiyetinde eserler olduğunu belirtmesi, bunların muhtasâr olduğu yönüne bir işaret olarak düşünülebilir. Dolayısıyla bu ilimdeki mutavassıt ve mebsût eserlerle ilgili herhangi bir bilgi yoktur.

Dirâyetü'l-hadîs ile ilgili olarak İbnü'l-Ekfânî sadece hadîs usûlü kitaplarına işaret etmiştir. Bilindiği üzere bu kitaplar hicri dördüncü asır sonrasında ortaya çıkmıştır. Her ne kadar rivâyet usûl ve esasları ilk devirlerden itibaren ortaya çıkmaya başlasa da bu kaidelerin kitaplara geçmesi biraz daha sonra olmuştur. Bu kaideler ilk zamanlar rivâyet eserlerinin farklı bölümlerinde bir araya getirilmiştir. İmâm Şâfiî'nin *er-Risâle*'sini bu kaidelerin bir araya getirildiği ilk eser olarak saymak mümkündür. Buhârî'nin *el-Câmi' uş-şâhih'in* Kitâbu'l-ilim bölümü, Şâhih-i Müslim'in mukaddimesi, Tirmizî'nin *el-Câmi' uş-şâhih'in* *el-İlel'i*⁵⁷ bunlara verilebilecek ilk örneklerdir. Ayrıca Ebû Dâvûd'un Mekkelilere yazdığı mektup dirâyetü'l-hadîs konusunda ilk eserlerden sayılabilir. Daha sonraki asırlarda ise müstakil hadîs usûlü kitapları yazılmaya başlanmış ve İbnü'l-Ekfânî'nin de işaret ettiği üzere bu alanın temel eserleri telif edilmiştir.⁵⁸

Hicrî altıncı ve yedinci asırlar ayrıca İslâmî ilimler için bazı değişim-

⁵⁵ İbnü'l-Ekfânî, Hâkim'in esiri için Takrîb'in aslı demektir. Oysa Takrîb, İbn Salah'ın Ulûmu'l-hadîs'inin özetidir. Dolayısıyla bu eseri kastetmiş olabilir.

⁵⁶ İbnü'l-Ekfânî, *İrşâdü'l-kâsîd*, 155-156.

⁵⁷ Tirmizî ve İlel'i için bk. Tirmizî'nin *el-Câmi' uş-Şâhih'in* metot yönünden incelenmesi için bk. Erdoğan Köycü, *Sunenu't-Tirmizî'nin Metot Yönünden İncelenmesi*, Ankara: Araştırma Yayınları, (2013), 57-99.

⁵⁸ Yücel, *Hadis Tarihi*, 89; Ahmet Yücel, *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır* (İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014), 23.

lerin yaşandığı dönemlerdir. Başta kelâm, usûl-i fıkıh, tefsir ilimlerinde bu durumu görmek mümkündür. Bu ilimler arasındaki irtibat biraz daha sağlamlaşmış ve buna ilave olarak da İslâm dünyasına tercüme faaliyetlerinden sonra giren bazı ilimlerden de istifade edilmeye başlanmıştır. İlk zamanlar biraz mesafeli durulan mantık ve felsefe gibi ilimler bir müddet sonra dinî ilimler arasına katılmış ve bunların metotları da kullanılmaya başlanmıştır. Bu durum hadîs ilmine de yansımıştır.⁵⁹ Hadîs ilmi ile ilgili bütün bu gelişmeleri dikkate alan İbnü'l-Ekfânî, yapmış olduğu tasnifinde de bunu göstermiştir. Nitekim İbnü'l-Ekfânî'den önceki ilimler tasnifinde hadîs ilminin bu şekilde bir ayırımı tabi tutulmamasında, bu hususların da göz önünde bulundurulması gerekir. Mesela ilimler tasnifi ile ilgili önemli bilgi veren önceki âlimlerden Âmirî (ö. 381/992), yaptığı tasnifte hadîs ilmini bütün dinî ilimlerin başlangıcı olarak düşünmüş ve onu en başa almıştır. Fakat hadîs ilmini kendi içinde farklı bölümlere ayırmamıştır.⁶⁰ Bunda en büyük etkinin, hadîs ilmi açısından hâlâ az da olsa rivâyet döneminin devam ettiği hususu göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Yani Âmirî'nin yaşadığı asır, hadîs usûlü kitapları veya şerh edebiyatı ile ilgili eserlerin henüz daha yeni yeni ortaya çıktığı bir dönemdir. İbnü'l-Ekfânî dönemi ise bütün bu çalışmaların olgunlaştığı bir devir olmaktadır.

İbnü'l-Ekfânî, hadîs ilmi açısından yukarıda işaret edilen bazı değişikliklerin olduğu dönemde yaşamıştır. Bu gibi değişikliklerin olması normaldir, çünkü her dönemin ihtiyaçları, insanların talep ettiği hususların farklılaşması kaçınılmazdır. Ayrıca bu dönemde ilmî disiplinlerin gelişimi ve farklı ilimlerin birbirinden etkilenmesi de hız kazanmıştır. Aslında bu etkileşimler daha önceki yıllarda da kısmen başlamıştır. Hadîs ilmi açısından bu gelişmelere bakıldığında rivâyet esaslı, yani sened ve subût merkezli hadîs çalışmalarından, metni öncelikli olarak esas alan çalışmalara geçildiği görülmektedir.⁶¹ Mesela İbnü'l-Esîr'in (ö. 606/1210) *Câmi' u'l-uşûl li-ehâdîsi'r-resûl* isimli eserinde buna dair

⁵⁹ Özafşar, "Hadis İlmünde Alan Evrilmesi", 109; Ali Arslan, "Hadis Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)", *Amasya İlahiyat Dergisi* 13, (2019), 118-120.

⁶⁰ Âmirî, *el-İlâm bi-menâkıbi'l-İslâm*, 80-81; Arslan, "Bir Filozofun Gözünden Hadis İlmî ve Hadis Âlimleri (Âmirî (ö. 381/992) Örneği)", 372-380.

⁶¹ Özafşar, "Hadis İlmünde Alan Evrilmesi", 109.

açıklamaları bulmak mümkündür. O, *Kütüb-i Sitte* hadîslerini cemetmeyi amaçladığı bu eserini üç ana bölüme ayırmış ve ilk bölüm olan “Mebâdî”de hadîs usulünü özetlemiştir. Burada bahsettiği konular, hadîs ilminde bir öncekinden farklı bir döneme geçildiğinin de göstergesidir ki, kaynaklarına bakıldığında genel itibariyle fıkıh usulü kitaplarından istifade edildiği görülmektedir. O, istifade ettiği fıkıh usulü ve hadîs usulü eserlerini zikrettikten sonra bu mukaddimede, saydığı kitaplardaki görüşleri cemettiğini ve gerektiğinde de özetlediğini ifade etmektedir. Yine o, kitabında hadîs tâlibinin mutlaka ihtiyaç duyacağı konulara yer verdiğine işaret etmektedir. Bu konuların ise sadece rivâyetle yetinip, dirâyetin faziletini anlamayanların dışında, herkesin bilmesi gereken konular olduğunu özellikle vurgulamaktadır.⁶²

İbnü'l-Esîr'in de vurguladığı üzere altıncı ve yedinci asırlar, rivâyetin yanında dirâyetin de öne çıktığı, yani hadîs ilminde farklı bir aşamaya geçildiği devirlerdir. Aslında önceki asırlarda da sadece rivâyetle yetinmenin eleştirildiği, hadîslerin ahkâmı üzerinde de durulmasının gerekli olduğu bazı hadîs usulü eserlerinde vurgulanmıştır. Fakat bu dönemdeki değişiklikler öncekinden biraz daha farklıdır. Mesela hadîs eserlerinde senedli bilgi naklinin terk edilmeye başlaması, bu değişimin hangi yönde olduğuna dair örnek olarak zikredilebilir. Bütün bunlar yukarıda da ifade edildiği üzere, bu asırlarda artık rivâyet devrinin tamamlanıp, hadîsle ilgili çok farklı alanlarda çalışmalara yoğunlaşıldığı dönemler olmuştur. Kısaca bu asırlarda ilm-i dirâyeti'l-hadîs daha merkezî bir konuma yerleşmiştir.⁶³ İbnü'l-Ekfânî'nin ismine işaret ettiği İbn Seyyidinnâs (ö. 734/1333) da bu hususu şöyle ifade etmektedir: “İçinde bulunduğumuz bu asırda muhaddis, rivâyet ve dirâyet itibariyle hadîsle iştigal eden kimsedir.”⁶⁴

Burada şu hususa da işaret etmek yerinde olacaktır. Dirâyetü'l-hadîs ilminin önemi konusundaki bu gelişmelere rağmen, konuya hadîs usulü eserlerinde aynı ilginin gösterildiğini söylemek zordur. Aslında

⁶² İbnü'l-Esîr, *Câmi' u'l-uşûl fi-ehâdisi'r-resûl*, thk. Abdülkâdir el-Arnaût, (Dımaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1969), 1/68-69.

⁶³ İlgili devrin özellikleri için bk. Özafşar, “Hadis İlminde Alan Evrilmesi”, 110.

⁶⁴ Zafer Ahmed et-Tehânevî, *Qavâ'id fi 'ulûmi'l-hadîs*, thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, (Riyâd: 1404/1984), 27.

hadîs ilminin diğer ilimlere göre konumu ve diğer ilim dallarıyla irtibatı gibi konular, hadîs usûlü ile ilgili eserlerde üzerinde fazla durulan konulardan değildir.⁶⁵ Bu konular daha çok Âmirî gibi âlimler tarafından yazılan ilimlerin sınıflandırmasını konu alan eserlerde ele alınmıştır. Bu eserler içinde ilk defa İbnü'l-Ekfânî hadîs ilmini böyle iki başlık altında incelemiştir. O, öncelikli olarak dirâyetü'l-hadîs'e örnek olarak bazı hadîs usûlü eserlerine dikkat çekmiştir. Peşinden de o, bu ilmi tanıtırken, "Tefsir ilminde de ihtiyaç duyulan lügat, nahiv, sarf, me'ânî, beyân, bedî' ve usûl ilmine bu ilimde de ihtiyaç duyulur." diyerek, bu ilmin daha ziyade metin ağırlıklı bir ilim olduğuna vurgu yapmıştır.

Sonuç

İlimlerin tasnifi başta felsefe olmak üzere birçok alanda önemli etkileri olan bir çalışma alanıdır. Bu itibarla da Antik çağdan itibaren filozofların ilgi duydukları bir alan olmuştur. Aslında konu günümüzde de ehemmiyetinden bir şey kaybetmiş değildir. İlmî çalışmalar başta olmak üzere, insan hayatını ilgilendiren hemen her konunun düzenli bir şekilde ortaya konulması ve bu düzenin temininin devamı için tasnif bir zorunluluktur. Burada şu noktanın özellikle belirtilmesi gerekir ki, tasnif ciddi bir etkinlik olup, keyfi olarak yapılamaz. Tasnif ile tasnifi yapmanın ilim anlayışı arasında sıkı bir irtibat bulunmaktadır. Bundan dolayı tasnif, temel bazı esaslar dikkate alınarak yapılmıştır. Bu hususa dikkat edilmediğinde, birçok karmaşanın ortaya çıkması ise muhakkaktır.

İlimlerin tasnifi ile ilgili çalışmalar, hemen her dönemde âlimlerin dikkatini çeken önemli konulardan olmuştur. İslâm filozofları da bu konuya eğilmişler ve kendi ilim anlayışları çerçevesinde yeni tasnifler ortaya çıkarmışlardır. Bu tasnif çalışmalarına daha sonraki dönemlerde katılan âlimlerden biri de İbnü'l-Ekfânî'dir (ö. 749/1348). O, *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid* isimli eserini ansiklopedik bir tarzda yazmış ve eserinde İslâmî ilimler ve bu ilimlerin ortaya çıkış tarihi hakkında kısa bilgiler vermiştir. Daha sonra ise bu konuda kendinden önce yazılmış eserlerden de istifade ederek yeni bir tasnif ortaya koymuştur. Eser,

⁶⁵ İbnü'n-Nefs'in hadîs usulüne dair kitabı gibi bazı eserler istisna kabul edilebilir. Bk. İbnü'n-Nefs, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Ebi'l-Hazm, *el-Muhtaşar fi 'ilmi usûli'l-hadîs, thk. Ammâr et-Tâlibî* (Katar: 1418/1997), 575, 576.

hacmine nispetle oldukça tafsilatlı bilgiler içermekte olup, sistematik bir tarzda yazılmış ve bu alanda kendinden sonra yazılmış eserlere de etki etmiştir.

İbnü'l-Ekfânî ilimleri hikemî ve âlet ilimleri diye ikiye ayırmış, sonra da hikemî ilimleri nazarî ve amelî olarak kendi içinde iki kısımda incelemiştir. Onun ,önceki filozoflar tarafından tasniflerde de işaret edilen nevâmîs ilminin yerini tespitteki yaklaşımı önem arz etmektedir. O, peygamberlikten bahsedilen bu ilme, ilm-i ilâhî ile ilgili bölümde işaret etmiş, fakat onu nazarî ilimler ile amelî ilimler arasına yerleştirmiştir. Hatta bu ilmi, iki ilim arasında bir yerde düşündüğü de söylenebilir. Nitekim o, amelî ilimleri anlattığı bölümü bitirirken, bu konuda peygamberlerin en güzel örnek olduğuna dikkat çekmiştir.

İbnü'l-Ekfânî hadîs ilmine, nevâmîs ilmi içinde yer vermiştir. Hadîs ilmini de nakledilen bir ilim olması itibariyle ilm-i rivâyetü'l hadîs; menkûlün anlaşılması yönünden de ilm-i dirâyetü'l-hadîs olarak ilk defa iki ayrı isimle zikreden âlim olmuştur. Bu taksim daha sonraki süreçte de etkili olmuş, hadîs ilmi genel itibariyle iki kısımda incelenmiştir. Onun devrinde diğer ilimler gelişim süreçlerini tamamladıkları gibi, hadîs ilmi de tamamlamıştır ki onun bütün bu gelişmeleri dikkate alarak tasnif yaptığı anlaşılmaktadır. Ayrıca bu durum, hadîs ilminde artık başka bir evreye girildiğinin de bir göstergesi sayılabilir. Nitekim bu asırlarda hadîs eserlerinde sened zincirleri terk edilmeye başlamıştır ki, bu husus rivâyet merkezli çalışmalardan ziyade, artık metin merkezli çalışmaların daha ön plana çıktığının başka bir işaretidir.

İslâm'da ilim, ilk zamanlar vahiy ve sünnet çerçevesinde ele alınmış ve ilim kelimesi ile de nakledilen bilgi kastedilmiştir. Dolayısıyla ilmî faaliyetler Kur'ân ve sünnetin tespit edilmesi, anlaşılması ve günlük hayata aktarılması alanlarında yoğunlaşmıştır. Daha sonra da bunlar farklı ilim dalları olarak teşekkül etmiştir. Bu durum ise her bir ilmin tarifinin yapılmasını, mevzusunun sınırlarının belirlenmesini, mebâdiini, mesâil ve maksadının nelerden ibaret olduğunun açıklanmasını gerektirmiştir.

Günümüzde İslâmî ilimlerin konumu ve işlevi hakkında tam bir netlik bulunmadığı iddia edilebilmektedir. Özellikle teknolojik alanda Müslümanların geri planda kalması, bazı sorgulamaları gündeme getirmiş ve bu da kimi çevrelerce tarihî süreç içinde tekâmül eden İslâmî

ilimlerin geri plana itilip, doğrudan nasslara müracaat edilmesi gibi bir tutumun ortaya çıkarılmasına sebep olarak ileri sürülmüştür. Bunun en önemli çaresinin, ilimlerin neleri araştırdığının yanında, birbiri ile ilişkilerinin tespit edilmesinden geçtiği aşikârdır.

Gerek İslâmî ilimler arasındaki ilişkileri sağlam ve doğru bir şekilde ortaya koyacak, gerekse İslâmî ilimlerin diğer ilimlerle irtibatını belirleyecek bir tespit hâlâ önemli bir mesele olarak durmaktadır. Bu konudaki araştırmalara İbnü'l-Ekfânî'nin bakış açısı önemli katkı sağlama imkânına sahiptir. O, dinî ilimlerin, ilimler tasnifindeki yerini çok açık bir şekilde *İrşâdü'l-Kāşid*'da ortaya koyan ilk âlimlerdendir. Çalışmada, bu gibi sebeplerle onun ilimler tasnifi ortaya konulmuştur. İlimler tasnifi üzerine bazı çalışmalar olsa da özellikle bu tasniflerde hadîs ilminin yeri konusunda fazla çalışmanın bulunmaması bu konunun seçiminin önemli sebeplerindendir. İlim tasnifi konusunda eseri bulunan diğer âlimlerin bu konudaki tasniflerinin ortaya çıkarılması ise ayrıca önemlidir.

Teşekkür

Bu çalışma, Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi tarafından (2020-68500357-01 Proje Kodu) desteklenmiştir.

Kaynakça

- Aba, Veli. *Tıbb-ı Nebevî -Kaynağı ve Bağlayıcılığı*. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- el-Âmirî, Ebü'l-Hasan. *el-İlâm bi-menâkıbi'l-İslâm*. nşr. Ahmed Abdülhamîd el-Gurâb. Riyâd: Dâru'l-isâle, 1408/1988.
- Aristoteles. "Metaphysics". *The Complete Works of Aristotle*. ed. Jonathan Barnes. Princeton: Princeton University, 1995.
- Arslan, Ali. *Hadîs İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Epistemolojik Değeri ve Hadîs Usulü Eserlerinde İncelenmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Arslan, Ali. "Hadîs Usûlü-Mantık İlişkisi (Nüzhetü'n-Nazar Özelinde)". *Amasya İlahiyat Dergisi* 13, (2019), 115-141.
- Arslan, Ali. *Hadîs İlminde İlim/Bilgi Vasıtası Olarak "Haber" Haberin Episte-*

- molojik Değeri ve Hadis Usulü Eserlerinde İncelenmesi*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019.
- Arslan, Ali. “Âmirî (ö. 381/992) ve Hârizmî'nin (ö. 387/997) İlimler Tasnifinde Hadis İlminin Yeri”. *Diyanet İlmî Dergi* 56/2 (Haziran 2020): 111-132.
- Aydın, Fuat. “Nâmûs”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 32/381-382. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmail el-. *el-Câmi' uş-şahîh*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nasr. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 2. Basım, 1422/2001.
- Câbir b. Hayyân. “Kitâbu'l-hudûd”, *Muhtâru resâil-i Câbir b. Hayyân*. nşr. Paul Kraus. 97-114. Kâhire: Mektebetü'l-Hancı ve matbaatüha, 1354/1935.
- Cürcânî, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf. *Kitâbu't-ta'rifât*. Beyrût: Mektebetü Lübnân, 1985.
- Çakan, İsmail Lütfi. “Dirâyeti'l-hadis”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 9/366-367. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Demir, Halis. “İlimler Tasnifi Literatürü Denemesi”. *Balıkesir Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran/2019), 48-89.
- Fârâbî, Ebû Nasr Muhammed b. Muhammed b. Tarhan b. Uzluğ et-Türkî. *İhşâ'ül-'ulûm*. nşr. Osman Muhammed Emîn. Kâhire: Dâru'l-fikri'l-Arabî, 1949.
- İbnü'l-Ekfânî, Muhammed b. İbrâhîm b. Sâid el-Ensârî. *İrşâdü'l-kâşid ilâ esne'l-makâşid*. thk. Abdü'l-mün'im Muhammed Ömer. Kâhire, Dâru'l-fikri'l-Arabî, ts.
- İbnü'l-Esîr. *Câmi' u'l-uşûl fi-ehâdisi'r-resûl*. thk. Abdülkâdir el-Arnaût. Dımaşk: Mektebetü'l-Halvânî, 1969.
- İbnü'n-Nefîs, Ebü'l-Hasen Alâüddîn Alî b. Ebi'l-Hazm. *el-Muhtaşar fi 'ilmi uşûli'l-hadis*. thk. Ammâr et-Tâlibî. Katar: 1418/1997.
- Fazlıoğlu, İhsan. “İbnü'l-Ekfânî”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 21/22-24. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Fazlıoğlu, Şükran. “İbnü'l-Ekfânî'nin İkmâlu's-siyâse fi ilmi'l-firâse adlı eseri”. *Divân -İlmî Araştırmalar*. 10/1 (2001), 227-238.
- Kindî, Ebû Yûsuf Ya'kûb b. İshâk b. es-Sabbâh. *Felsefî Risâleler*. çev. Mahmud Kaya. İstanbul: 1994.
- Koçyiğit, Talat. “Önsöz”. *Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetü'l-fiker Şerhi (Nüzhetü'n-nazar fi tavzîhi Nuḥbeti'l-fiker)*. mlf. İbn Hacer el-Askalânî. 5-8. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, ts.

- Koçyiğit, Talat. *Hadis Tarihi*. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1977.
- Köycü, Erdoğan. *Sunenu't-Tirmizî'nin Metot Yönünden İncelenmesi*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2013.
- Köycü, Erdoğan. *Muhammed b. İsa et-Tirmizî'nin Eserleri Üzerine Yapılan Çalışmalar*, Ankara: Araştırma Yayınları, 2016.
- Makrîzî, Takıyyüddîn Ahmed b. Alî. *el-Muḳaffa'l-kebir*. thk. Muhammed el-Ya'lâvî. Beyrût: Dâru'l-garbi'l-İslâmî, 1427/2006.
- Özağar, Mehmet Emin. "Hadîs İliminde Alan Evrilmesi". *İslâmiyât* 4 (2003), 105-120.
- Şenel, Cahid. "İbnü'l-Ekfânî'nin "İrşâdü'l-Kâsîd"ı ve "Nevâmîs"in İlimler Sınıflandırması Literatüründe Yer Edinme Süreci". *Kutadgubilig Felsefe-Bilim Araştırmaları* 29 (2016), 189-221.
- Tehânevî, Zafer Ahmed. *Ḳavâ'id fi 'ulûmi'l-ḥadîs*. thk. Abdülfettâh Ebû Gudde. Riyâd: 1404/1984.
- Türker, Ömer. "İslam Düşüncesinde İlimler Tasnifi". *Sosyoloji Dergisi* 3/22, (2011), 533-556.
- Yılmaz, Orhan. *Sahâbe ve Mevkûf Hadîs*. Ankara: İlahiyat Yayınları, 2019, 30-70.
- Yücel, Ahmet. *Hadis Tarihi*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2013.
- Yücel, Ahmet. *Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi Hicrî İlk Üç Asır*. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2014.